

Олена Кривицька

ДИСКУРС ПОГРАНИЧЧЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Розглядаються теоретико-методологічні аспекти вивчення проблеми пограниччя в соціокультурних дослідженнях. Показано можливість застосування концепцій пограниччя у дослідженні українських реалій.

Ключові слова: фронтир, кордони, феномен пограниччя, теорії пограниччя.

Kryvytska O. Discourse frontier in social and cultural studies: theoretical methodology aspects. *Theoretical methodology aspects of research social and cultural problems of frontier are considered in the article. The article represents possibility an application of the concepts frontier at the context of Ukrainian realities.*

Key words: frontier, border, phenomenon frontier, frontier's theory.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в сучасних державах спричинили формування порубіжжя (borderland) – суб-регіону, який знаходиться на кордоні поділу культур, цивілізацій і держав. Прикордонні ареали займають особливе положення в ментально-географічній картографії: з одного боку, вони є периферією країни, але, з іншого, вони стають центром особливого регіону, процеси в якому визначаються чинником кордону. Феномен порубіжжя полягає в тому, що в його просторі взаємодії виникають нові форми солідарності соціальних спільнот, формуються, так би мовити, транскордонні соціальні мережі, в яких пограниччя – умова

кооперації. У прикордонних територіях відбуваються процеси «нашарування» різних соціокультурних маркерів, що впливає на їх «привілейований» статус, забезпечує можливість різного роду комунікацій. Пограниччя з елементу просторової організації перетворюється на чинник впливу, забезпечуючи нову якість розвитку пограничного соціокультурного простору. Символічна переінтерпретація кордону, на думку О. Фісуна, дозволила вийти на розуміння того, що «кордон – це не просто край, рубіж певного географічного простору, території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій, а з іншого боку, це зона дотику, перетину, накладання часто різнотипних просторів і зіткнення структур влади» [20, с. 5].

У вітчизняній гуманітаристиці фактор пограниччя (порубіжності), який впливає на процеси формування соціокультурних преференцій регіонів, не часто береться до уваги. Однак на пограниччях, у зоні різних геополітичних і культурних впливів, формується особливий феномен «серединної культури». На жаль, суспільство не повною мірою усвідомлює ризики, пов'язані з існуванням у прикордонних ареалах різних ментальностей, культурних настанов, поведінкових стереотипів. Образ ворога, породжений нездатністю зрозуміти «іншого», призводить до його «відторгнення», поляризує соціум. Пограниччя як специфічні простори, створені близькістю реальних чи умовних кордонів і за таким розташуванням менше прив'язані до центру, завжди були предметом уваги істориків, соціологів та й економістів. Нового звучання теорія і історія погранич набули у контексті антропологічно орієнтованої історії та соціальної психології. Аргументами на користь дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю стали процеси взаємотягіння та взаємовідштовхування культурних традицій, символічних систем у зонах порубіжжя. Як виявилось, цим зонам притаманна особлива система взаємодії між «своїм» і «чужим». Матриця цієї взаємодії не завжди збігається із територіальними кордонами або демаркаційними лініями. Ось чому відповідь на питання про те, чому «кривавими землями» (термін Т. Снайдера) стали у ХХ ст. саме ті регіони, які опинилися у просторі між двома тоталітаризмами, цікавить зарубіжних і вітчизняних науковців.

Мета дослідження. Показати теоретико-методологічні аспекти трактування феномену пограниччя в гуманітарних дослідженнях.

Виклад матеріалу. Розуміння важливості феномену «кордон» склалося ще в античній філософії, де це поняття мало онтологічний характер і було пов'язане з розрізненням «обмеженого і безмежного». У філософії піфагорійців кордон структурує все суще, створює певний порядок у світі, виступає джерелом досконалості і гармонії. Згідно з античною філософською традицією наявність кордону зумовлює можливість пізнання. У філософії Аристотеля були розкриті топологічні властивості кордону. Він визначає місце об'єкта в просторі. Кордон не належить самому об'єкту, а реалізується як феномен зіставлення, порівняння, просторової суміжності.

Значне місце проблема кордону зайняла і в німецькій класичній філософії, де розгляд кордонів здійснювався в контексті пізнавальних процесів. З погляду філософських систем Канта, Фіхте, Гегеля, кордони, з одного боку, формуються за рахунок взаємозв'язку «Я» на «Не-я», а з іншого – кордони є продуктом особливої рефлексії. Кордон виявляється внаслідок їх взаємодії, в ній вони «сходяться і формують нову суть, що не зводиться ні до одного з початкових початків» [9, с.71–72]. Експліцируючи класичні філософські концепції на соціально-філософську і соціально-антропологічну реальність, можна стверджувати, що кордони виступають як маркер організації особливої реальності. Особливості існування зони кордону, як буття взаємодіючих об'єктів, зумовлюють феноменологію соціокультурного пограниччя.

В основі соціальної класифікації поняття пограниччя лежать принаймні два пов'язані маркери – територіальний та соціокультурний. У межах територіального підходу пограниччя розглядається як географічна і політико-адміністративна категорія. Х. Доннан і Т. Вілсон вказують на три складові дефініції державних кордонів, а саме: законодавчо оформлені лінії порубіжжя, які розділяють сусідні держави; державні інститути, які мають підтримувати та визначати лінії кордону; наявні прикордонні регіони з певним територіальним простором [1, с. 44]. Державні та адміністративні кордони, на відміну від соціокультурних, мають

виключно територіальний вимір. Разом з тим, вони пов'язані з межами наявних соціумів та сферами впливу їх культур. Територіальні кордони, роз'єднуючи сусідні спільноти, виконують функції «бар'єра» («стіни», «паркана») і «моста». При цьому, зазначив М. Кемпні, явища, пов'язані з поняттям пограниччя, «сучасна соціологія все частіше прагне описувати за допомогою таких категорій, як рух, перебіг, плавність» [1, с. 45]. Аналіз багатовимірної специфіки пограниччя як територіального кордону, вивчення специфіки культури та ідентичностей кросграничного фронтиру – пріоритетні у дослідженні явища пограниччя.

Дослідження соціокультурного виміру пограниччя є предметом соціології, культурної антропології, етнології, соціолінгвістики, регіоналістики, що свідчить про його евристичний потенціал.

У соціології, яка впорядковує соціальні відносини, поняття соціальних кордонів трактується як «межа соціальної системи, простір взаємодії між даною системою і однією з тих, яка погранична з нею» [7, с. 184]. Соціальний кордон використовується для класифікацій соціальних структур, систем діяльності, організацій, інститутів, як інструмент їх теоретичного аналізу. По-друге, це поняття застосовується у тих дослідженнях, які аналізують поляризацію суспільства за лінією опозиції «ми»/«вони», припускають негативну соціальну ідентифікацію за критерієм групової належності.

Характеристики поняття «пограниччя» змінилися в «пост-класичній» соціології, яка вивчає не «даний світ» об'єктів, але такий світ, який «конституюється або створюється в ході творчої діяльності суб'єктів», які «реінтерпретирують цей світ відповідно до своїх теоретичних схем» [1, с.45]. Звідси уявлення про пограниччя як символічний соціальний конструкт, який виконують функцію включення/виключення сегментів соціуму.

Когнітивна соціологія, представлена дослідженнями Е. Зіру-Бейвела, розглядає кордони як демаркатори, «які організують ментальні карти на основі символічних відмінностей». Дефініція кордонів, сформована під впливом ідей П. Бурдье, «як ліній, які включають тих чи інших людей, групи та предмети, виключаючи інших», була прийнята в символічній соціології М. Лямонта,

В. Молнара, М. Фурньє [1, с. 47]. Її теоретичний вимір конструюється навколо символічних кордонів, які, за М. Лямонтом, «є концептуальними розмежувачами, створюваними соціальними акторами для категоризації об'єктів, людей, практик і навіть простору і часу». Символічні кордони відбивають, «маркують соціальну диференціацію за допомогою нормативів, табу, культурних відносин і практик, зразків прийнятного і неприйнятного, «чистого» і «нечистого» [27, с. 10].

У соціокультурних дослідженнях зазначених вище вчених поняття кордону вводиться у «таксономічний рівень функціонування культури». На їх думку, культурні кордони проявляються в параметрах: внутрішніх маркерів даної соціокультурної системи (релігійних, політичних, міжособистісних); локальних, міжнаціональних або навіть індивідуальних кордонів; меж в ієрархії статусів і класів.

Важливе місце в аналізі кордонів посідає семіотика культури. Кордон, за Ю. Лотман, є «одним з основних механізмів семіотичної індивідуальності простору культури. Структуру семіотичного простору культури утворюють «об'єктивні», «сконструйовані» мовні (лінгвістичні), конфесійні, антропонімітичні та інші типи культурних кордонів» [1, с. 46]. На трактування концепту кордонів у межах культурної антропології вплинула критика з боку «великих наративів», концептів «детериторіалізації», «уявних спільнот» та ін. За П. Рікером, постмодерністська інтерпретація культури зосереджена на її «крайній різномірності» і набула «етнографічного сенсу» [14, с. 94]. У «теорії сучасності» культурні кордони – ключове поняття в дослідженні проблем етнічності, ідентичності, на «перетині» культурних відмінностей. У теорії пограниччя важливим є поняття «ізоморфізму кордонів». Воно відображає мобільність спільнот, які формують простір та конструюють «топографію національних культурних відмінностей» [14, с. 159].

Але поняття соціальних і культурних кордонів – не тотожні. М. Лямонт і В. Мольнар назвали маркери їхнього співвідношення: культурні кордони «підсилюють, підтримують, нормалізують і раціоналізують соціальні кордони», конкурують, збігаються з ними або заміщають їх [27, с. 8]. Спільним є те, що соціальні та культурні межі формують пограниччя ареалів ідентичностей,

ідентифікаційні кордони. За А. Аппадурі, «культура, що розуміється як підтримка (маркер – *Авт.*) демаркаційної лінії, стає проблемою колективної ідентичності». За П. Бурд'є, «відчуття кордону» як «відчуття статусу», «відчуття дистанції», «усвідомлення, що можна і чого не можна собі дозволити», характеризує структуру соціального простору [1, с. 47]. Проблема соціальної взаємодії, зіставлення культурних та ідентифікаційних кордонів (як «сильних/слабких», «зовнішніх»/«внутрішніх», «об'єктивних»/«суб'єктивних», «уявних») стало предметом теоретичних дискусій Е. Коена, Дж. Тодда, Р. Альби. Етнічні кордони посідають важливе місце у дослідженнях Ф. Барта, А. Петерсон-Ройса, Дж. Сандерса. В цілому проблема кордонів та пограниччя займає особливе місце в соціальній філософії, філософській антропології і філософії культури. А дослідження зазначених учених надали кордону статусу одного з основних понять культурологічного аналізу.

Незважаючи на те, що вивчення пограниччя як соціокультурного феномену порівняно нова галузь дослідження, аналіз пограниччя був закладений ще в антропогеографії ХІХ століття Ф. Ратцелем, Р. Блашаром, а Ф. Дж. Тернером – в історичній науці. На Всесвітньому історичному конгресі в Нью-Йорку (1898 р.) американський історик Ф. Дж. Тернер виступив зі статтею «Значення фронтиру для американської історії». У його баченні, «фронтир» співвідносився з епохою освоєння вільних земель на Заході США та означав межу «своє»/ «чуже», «дикість»/ «цивілізація» і певний стан духу, виражений в мотивах «відкритої та вільної місцевості», «піонерства». Саме у Ф. Дж. Тернера літературний термін «фронтир» набув наукового, геополітичного історико-соціологічного змісту. Основна ідея зводилася до того, що американське суспільство сформувало передовсім відкриті простори Дикого Заходу, й саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм.

Однак фронтир не був повністю оригінальною ідеєю Ф. Дж. Тернера. Його заслуга полягає в тому, що він трансформував знання попередніх поколінь у готову історичну концепцію, створивши основний наратив історії США. Фронтири, писав він, це «ті

віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни були заселені слабо й становили плавильний ґрунт між дикунством і цивілізацією» [24, с. 87]. Ф. Дж. Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією». Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтах, історик впровадив поняття «стрибка в варварство» (*a leap into barbarism*) [23, с. 42].

У статті «Секції та нація» (1922) вчений звернув увагу на розбіжності розвитку й суперечності між регіонами (секціями США, між Новою Англією, Заходом та Півднем) на тлі подій Першої світової війни. Ф. Дж. Тернер наголошує на принциповій різниці між державним фіксованим кордоном та фронтиром. У його розумінні фронт, на відміну від фіксованого кордону, є крайньою лінією, що просувається далі на малозаселені землі: «Що таке (американський) фронт? Це не європейський фронт – укріплена гранична лінія, що пролягає між щільно заселеними територіями. Найвиразніша особливість американського фронту полягає у тому, що він пролягає ближнім краєм вільних земель». Фронт для Ф. Дж. Тернера – особлива територія, яка зумовила процеси трансформації. Разом з тим, фронт включає у себе також соціальну складову, оскільки американські поселенці засвоювали територію, на просторах якої відбувалася «зустріч» між представниками різних культурних традицій, активний вплив однієї спільноти на іншу: «Дикість освоює колоніста. Вона зустрічає його на виході із вагона та пересаджує до берестяного каное... Людина має погодитися на умови, які воно пропонує, або загинути...» [19, с. 13]. На думку американського історика, саме внаслідок цього взаємовпливу формувалося американське суспільство, суспільство нового типу. Він закликав до всебічного вивчення впливу фронту на сферу релігії та освіти, формування особливих маркерів у ментальності спільноти: «За умов життя на фронті зародилися інтелектуальні явища надзвичайної ваги» [19, с. 14].

Дослідники здебільшого апелюють до сформованого ще 1940 р. О. Латтімором поняття фронту як зони інтенсивної взаємодії різних культур. Звідси, фронти Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму склалися з таких зон: власне кордон з населенням, яке завдяки специфіці прикордонної економіки має доволі сильне почуття власної прикордонної ідентичності; наполо-

вину асимільовані «внутрішні варвари» «внутрішнього фронтиру»; ознайомлені з суміжною цивілізацією «допоміжні» племена «зовнішнього фронтиту», нерідко споріднені з «внутрішніми» племенами; «тотальне варварство» поза ними [23, с. 50].

У статті «Внутрішні китайські фронтири: китайські й російські маргінеси експансії» (1947) О. Латтімор вказав на загальні відмінності північно-американського від євразійських фронтирів: на противагу прірві між індіанцями й європейцями – регулярне перемішування євразійських народів й інтенсивна культурна взаємодія. На його думку, «фронтір розпочинається тоді, коли спільнота займає певну територію. Від того часу фронтір змінюється й формується активністю спільноти або впливом іншої спільноти» [23, с. 51].

Таким чином, якщо для Ф. Дж. Тернера фронтір – це поселення колоністів, марш протестантів на «пусті землі», триумф цивілізації над варварством, фронтір, за О. Латтімором – ареал взаємодії різних культур. На відміну від Ф. Дж. Тернера, який вважав ідеальним фронтіром американський Дикий Захід, О. Латтімор вважав ідеальним фронтіром Монголію й проводив паралелі китайських фронтирів зі стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України [23, с. 43]. На прикладах Монголії й Манчжурії О. Латтімор один з перших розділив фронтири «включення» й «виключення», зробив крок щодо типології світових фронтирів.

Сучасні концепції пограниччя істотно відрізняються від зазначених вище. Внаслідок численних дискусій та досліджень учені відійшли від лінійного розуміння фронтиру. Історіографія швидко поповнювалася роботами, у центрі уваги яких різноманітні форми суспільної свідомості, системи цінностей спільнот, соціальна поведінка на порубіжжі. Цілковито логічним видається звернення дослідників порубіжжя до сфери культурних традицій, релігійних практик, ментальності, особливостей соціальної поведінки, специфічних механізмів адаптації соціумів до природно-географічних умов, оскільки ці знання давали можливість визначити сприйняття однієї етнічної групи іншою, збіг в ієрархії цінностей та антагоністичні протиріччя. А це, серед інших факторів, визначає динаміку

та напрями соціокультурних змін у контексті політичних та економічних процесів.

Концептуальна рефлексія теорії фронтиру повернула науковців у бік соціального простору та культурних кордонів. Українська дослідниця Я.Верменич проаналізувала динаміку розвитку концепту кордону в історичних дослідженнях, його філософському трактуванні та погоджується з тим, що кордон сучасні вчені розглядають не тільки з географічних позицій, а також як межу між культурами, різними соціальними просторами тощо [4, с. 31–32].

Відхід від суто географічної локалізації фронтиру та зосередження уваги дослідників на процесах та явищах, що визначають порубіжжя, дозволило вченим дослідити його різні типи, здійснити їх компаративний аналіз, що безперечно сприяло поглибленню розуміння цього феномену. Вивчення різних аспектів порубіжжя, використання міждисциплінарних підходів дозволило здійснити класифікацію фронтів. Наприклад, А. Рібер називає три типи кордонів: динамічний; консолідований (державний); символічний [15, с. 214]. А. Каппелер пропонує розглядати фронт у контексті географічних, соціальних, воєнних, релігійних та культурних маркерів [21, с. 48].

Наприклад, учасники форуму «Поверх кордону» наголосили, що пограниччя – складний, багатовимірний феномен, який має особливості у сфері соціальної організації і духовної культури порівняно зі звичайними суспільствами. Соціально-філософське вивчення пограниччя спирається на принципи взаємозв'язку та взаємодії суміжних суспільств. Прикордонні регіони є ареною «скомпроментованої історії» (*entangled histories*) держав та імперій, де традиційні взаємозв'язки руйнуються, а партнери перетворюються на ворогів [21, с. 52].

Border studies – дослідження пограниччя започаткувала праця П. Салінса про розмежувальні лінії (*boundaries*) французько-німецького кордону (1989 р.), в якій проаналізовано впливи «межового статусу» на соціалізацію населення в зоні кордону.

Незважаючи на те, що на кордонах акумулюється руйнівний потенціал, прикордонні регіони, за Т. Журженко, мають власний потенціал самозбереження. В своїй праці «*Borderlands into Bordered Lands*» (2010 р.) вона зазначає, що прикордонні регіони

відіграють особливу роль у процесах формування націй, які пов'язані з націоналізацією територій [21, с. 53]. Етнічна гомогенізація прикордонних регіонів і ліквідація проміжних зон стали важливими завданнями національних держав. Населення з одного боку кордону показово відмежовувалося від населення з іншого боку, з громадянством іншої країни. З іншого боку, населення пограниччя часто поліетнічне та мультикультурне, *border peoples* – люди пограниччя нерідко розмовляють кількома мовами, характеризуються ситуативною ідентифікацією та мають гібридні взаємозалежні культури. В цьому контексті варто звернути увагу на наявність власної ментальності пограниччя, людей «in-between» – на межі [21, с. 54]. Саме тому дослідження пограниччя звертають певну увагу на ментальні кордони – кордони, які не обов'язково збігаються з територіальними межами держави. Такі кордони є конструктами уявних *mental maps* – ментальних карт і, безумовно, мають символічний характер.

Отже, науковці здійснили поступ у дослідженнях прикордонних спільнот, поставивши питання про різні аспекти взаємодії, визначивши типи фронтирів. Уже згаданий А. Рібер переконаний у тому, що методологічний пошук фронтирних досліджень не завершено, незважаючи на численний доробок у цій сфері. Вчений характеризує сучасний стан історіографії концепції фронтиру як «триптих тернерівської іконографії» [15, с. 201].

Дослідницький потенціал поняття «фронтир» акцентує віденський історик Б. Куцмані, оскільки вважає його доволі широким та містким. Він зазначив: «Особливо перспективною мені видається Тернерова спроба поєднати в своїй концепції економічні, ментально-історичні та політичні аспекти. І актуальність тут полягає... в самому факті, що Тернер поставив питання про багатовимірність кордону» [21, с. 71]. Погоджуємося з його думкою, що підхід до фронтиру як складного процесу взаємодії між різними спільнотами значно розширює пошук та дозволяє проаналізувати різні аспекти взаємовпливу.

Фронтирні студії впевнено увійшли в російську історичну науку. Застосування концепції фронтиру в дослідженнях російської історії зумовлено особливостями процесу державотворення Росії. Зокрема, російська дослідниця Н. Замятіна називає кілька

фронтирних зон Росії, а саме – сучасний Центральний район, Російська Північ, Чорноземний Центр, Дон та Північний Кавказ, Урал та Сибір. Історики М. Колеснікова та С. Маловичко звертають увагу на нагальність глибокого аналізу мультикультурного розмаїття Північного Кавказу, процесів міжкультурної взаємодії на підставі полідисциплінарних та компаративних підходів, історичної та культурної антропології. Зокрема, порівняння фронтирної зони Поволжя із американським фронтиром пропонують учені із Астрахані [3, с. 214].

На їх думку, обидва фронтири схожі за долею, їм властива атмосфера відчуття свободи. Водночас, відзначає Н. Замятіна, Америка приваблювала «європейських переселенців як країна більш широких можливостей, ніж Сибір, яка мала образ крамольної, бунтівної окраїни» [8, с. 214–215]. У російській науці пограниччя досліджується в контексті теорії побудови «Русского мира» у працях С. Барзілова, О. Бахтизіна, І. Бусигіної, Н. Замятіної, В. Колосова, А. Манакова, В. Савченка та ін.

Проблемам пограниччя значну увагу приділяють білоруські вчені – Н. Антанович, О. Бреська, Н. Беякович, П. Терешкович, І. Бобков, С. Донських, В. Носевич, Ю. Гафарова, О. Шкутько, С. Запрудський.

Історіографію українських фронтів представляють цікаві роботи В. Кравченка [11]. Він запитує: «Чи могла Україна, не маючи власної державності й свого політичного центру, мати свій фронт? Вона сама була фронтом – російським, татарським і польським у ранньомодерну добу; після чого тричі опинялася в епіцентрі геополітичних потрясінь на Сході Європи: спершу в середині XVII – на початку XVIII століття, відтак у першій половині XX століття, упродовж і внаслідок двох світових воєн (1914–1920; 1939–1945)» [21, с. 55]. На його думку, український фронт мав не лише мілітарний (степовий, козацький), а й культурний, релігійний характер, передусім на Заході. Цим, вважає В. Кравченко, зумовлена агресивна політика Російської Православної Церкви в Україні в модерну добу, draжлива реакція сучасного російського керівництва на європейську орієнтацію української влади, не кажучи вже про сучасні взаємини останньої з НАТО. Історичні образи «фронтиру» або колишнього «санітарного

кордону» впливатимуть на формування українського вектора політики Польщі та ЄС [21, с. 55–56].

Концепція фронтиру, за В. Кравченком, містить у собі модернізаційний потенціал і може сприяти оновленню ортодоксальної національної доктрини, акцентуючи не на сакралізації етнокультурних прикмет, а на мультикультуралізмі й модернізації [21, с. 56]. В науковий обіг В. Кравченко увів поняття «ментальна картографія». За ним, ідеї та образи інколи матеріалізуються. «Досить почитати, – пише автор, – про східні кордони історичної Речі Посполитої, які, виявляється, збігаються із сучасними політичними пріоритетами українського електорату» [21, с. 56].

Концепція пограниччя з його культурною гетерогенністю дозволяє уникнути втискування України в бінарну систему культурно-політичних координат «Схід–Захід», натомість дозволяє розрізнити на її території окремі ареали «західності», модерності, що лише частково накладаються на «східні», або традиціоналістські. Ви можете знайти як одні, так і інші повсюди – на Заході України так само, як і на Сході, в будь-якому місті та навіть інституції. Саме тому для концептуалізації українського пограниччя, на думку В. Кравченка, важливіші ідеї щодо гетерогенності соціального простору (за М. Фуко).

Розглядаючи Україну як «палімпсест історичних кордонів», він підкреслює, що символічні кордони різних історичних спадщин не збігаються із сучасними адміністративно-політичними кордонами. Фронтири є своєрідними «інкубаторами» для організації і розвитку нових суспільств, оскільки відсутні умови для точного відтворення форм соціального життя метрополії. Але В. Кравченко зауважує, що фронтір сам по собі не створює певного типу суспільства. Він лише забезпечує своєрідний плацдарм взаємодії різних культур, систем цінностей, інтересів, у чому й полягає роль фронтиру [21, с. 56].

Таким чином, під терміном «фронтір» розуміють не так кордон чи межу, а точку/поле/територію зіткнення/зустрічі/перетину різних за рівнем розвитку просторових/часових/ментальних/цивілізаційних утворень. Сучасна гуманітарна наука трактує фронтір не лише як колонізацію (як, наприклад, Ф. Дж. Тернер чи російські історики Сибіру), не лише співіснування та взаємодію

кількох цивілізаційних утворень чи держав (як дослідники козацтва). Фронтир має регіональний вимір, який не обов'язково проходить між цивілізацією та дикунством, мусульманським та християнським світами, Китаєм та кочівниками Великого Степу тощо. Тому на часі перенесення фронтиру в сучасні хронологічні та територіальні межі [6, с. 111–112].

Термін «пограниччя», що став відповідником англійського терміна «*borderland*», є багатозначним. У рамках теорії пограниччя виникають дослідження різного роду меж – «*frontier studies*», «*border studies*» і «*boundary studies*». Кожна категорія перекладається як «межа», але при цьому має різне смислове навантаження. Саме з цієї причини в англомовному гуманітарному просторі існує декілька прикордонних теорій. Ми дотримуємося «*Boundary theory*», яка вивчається через такі категорії, як «межа», «обмеження», розмежувальна лінія, кордон.

Низку книг про пограниччя як теорію дослідження фронтиру опублікував Б. Паркер. Серед них: «На межі імперії: концептуалізуючи кордон Ассирійської Анатолії» (2002), «Механіка імперії» (2001). Свою порівняльну модель Б. Паркер називає «Континуум динаміки кордонів» (*Continuum of Boundary Dynamics – Авт.*). Концептуалізуючи свою модель «Континуум динаміки кордонів», Б. Паркер доводить, що «фронтир» – це тип *boundary*-кордону. Фронтир – це територія на межі культурного утворення, місце взаємодії однієї культури з іншою. У статті «До розуміння прикордонних процесів» поряд із загальним поняттям *boundary*-кордон Паркер пропонує визначення двох спеціальних типів кордонів – фронтир і *border*-кордон. За ним, поняття *border*-кордону – це «лінії розмежування, які встановлені в певному місці для позначення кордонів між політичними або адміністративними утвореннями» [2, с. 43].

Ми солідарні з Б. Паркером, який визначає: «Прикордоння – це регіон навколо або між політичними та культурними цілісностями, в яких географічні, політичні, демографічні, культурні та економічні обставини або процеси можуть взаємодіяти, створюючи *border*-границі і фронтити» [26, с. 43–44]. Дослідник доводить наявну можливість постійної зміни матриці кордонів у часі. На його думку, процеси у пограниччі мають власну динаміку

зовнішньої та внутрішньої взаємодії матриць кордонів. «Колонізація регіону», як зазначає Б. Паркер, здатна змінювати його етнічний та лінгвістичний ландшафт [26, с. 44–45]. За цих умов фронтір є об'єктивною категорією історичного процесу, зоною транзиту культур народів, зоною локального взаємовпливу. А головне – це символічний простір перетину соціальних, культурних, етнічних маркерів спільнот.

Тема кордонів України набула зі здобуттям незалежності перш за все політико-правового звучання та істотно збагатила предметні поля багатьох напрямів соціогуманітистики – історії, політології, соціології, культурології та ін. Сьогодні в межах нових наукових напрямів – лімології та кордознавства – вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного феномену пограниччя. Ідеться насамперед про можливість застосування методів герменевтики, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта за умов поліфакторності та багатокультурності, обставин формування концептів «свого» і «чужого» на зонах пограниччя. Вчені ведуть пошук типологій пограниччя з розрізненням «перехідних», «стикових», «фронтирних» погранич. На жаль, ще не відпрацьований інструментарій виявлення культурних кордонів та дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжжі. Робляться тільки перші кроки щодо з'ясування специфіки соціодинаміки пограниччя, кордону як специфічного архетипу культури, для класифікації різновидів особливих регіональних ідентичностей.

Заради справедливості варто звернути увагу, що на зорі української незалежності тема формування кордонів як символічного та поліфункціонального поняття не відразу стала об'єктом наукового інтересу. Вчених цікавила більшою мірою проблема етнічних меж у суспільстві. Тому попри політичну актуальність і наукову перспективність теми пограниччя у 90-тих роках ХХ ст. не відзначалися появою цілісних досліджень про українські кордони.

Принагідно зауважимо, що на пограничність як особливий маркер розвитку української культури та суспільства звертали увагу ще П. Куліш, С. Рудницький, М. Грушевський і В. Липинський. А на початку 90-х років ХХ ст. одними із перших

історичних досліджень, присвячених кордонам України, стали праці В. Боечка, О. Ганжі, Б. Захарчука, а з часом Я. Дашкевича, О. Ковальової, В. Сергійчука. Етнічні процеси в українському пограниччі досліджують О. Болдецька, І. Кононов, К. Шестакова, А. Круглашов, Т. Рудницька, І. Буркут, В. Джаман, І. Костащук, М. Макара, О. Дуліченко, І. Мигович. Різноманітним проблемам інтеграційних процесів у прикордонних регіонах (пізніше – євро-регіонах) присвячені роботи Т. Мазур, Л. Шевчук, І. Ілько, Ш. Пурича, В. Струтинського, Д. Ткача.

Один із перших кроків у зміні акцентів і напрямів досліджень кордонів і прикордоння в Україні було зроблено у 2003 р. в Харкові під час проведення наукового семінару «Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці». Геополітичне майбутнє українсько-російського кордону розглядалося в контексті глобалізаційних процесів та європейської інтеграції. Визначальне місце науковці відвели формуванню нового наукового напрямку – лімології, яка має досліджувати проблему пограниччя, кордонів, фронтирів, буферних і контактних зон.

Звертаючи увагу на концепт «пограниччя», С. Троян зазначає: пограниччя є територією, де є унікальні можливості обміну і культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут утворюється специфічний клімат, який сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам, формуються різні виміри суспільної свідомості. Автор вирізняє просторовий і суспільно-культурний контексти пограниччя, а також звертає увагу на «територіальний спосіб описування» пограниччя, «ідентитети якого в площині таких категорій, як історична пам'ять і суспільна свідомість» [22, с. 226].

О. Сухомлинов аналізує амбівалентність поняття пограниччя на прикладі поняття «креси», яке «є не стільки ім'ям власним, скільки загальним» [17, с. 301]. За ним, пограниччя може розглядатися як суспільно-політичне, суспільне або культурно-мистецьке явище. Проте дослідник практично не приділяє уваги етнічній складовій та ролі міжетнічних контактів, які зумовлюють політичні та культурні процеси в пограничних зонах. Разом з тим,

О. Сухомлинов вказує на важливість об'єктивності аналізу, що приведе до «поміркованого прочитання історії пограничних територій та розкодування мультикультурних знаків» [16, с. 305–307]. У книзі «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» автор намагається розглянути механізми культурних погранич через призму суспільно-політичних подій, що призвели до появи нових багатонаціональних територій у глобалізованому світі. Цікавим є бачення стану міжкультурної взаємодії: зіткнення – конфлікт – стикання – сусідство – контакт культур. «Архетипічні бінарні антиномії властиві будь-якому суспільству», на думку О. Сухомлинова, є критеріями оцінки сусідів, «інших». Категорії: колективна свідомість, історична пам'ять, національна ідентичність, мала вітчизна, міф – «відкривають перед дослідниками нові інтерпретаційні можливості» [18, с. 26–42].

Заслуговує на увагу саме інтердисциплінарний підхід до вивчення соціокультурного феномену пограниччя. Автор намагається довести, що креси є «типovим пограниччям (передусім культурним)». Він показує, що «Палімпсест кресової культури є спадщиною двох народів», саме польська та українська традиція сформувала специфічний образ цих земель [18, с. 42–62]. На тлі історичних подій відображена еволюція перцепції польсько-українського пограниччя як «малої вітчизни двох народів» у контексті поняття «ідеологічна батьківщина».

У дослідженні О. Сухомлинова «Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя ХХ ст.» зроблено висновок: етнокультурне пограниччя є універсальною категорією, що відображає глибинні палімпсести сучасних цивілізацій і культур, імперативом якої є «дифузія» кордонів. «Мультикультурність гетерогенного пограничного простору попри притаманну йому конфліктогенність передбачає встановлення міжетнічних контактів», – пише О. Сухомлинов. Література пограниччя має зв'язки із «виокремленим простором, який протягом певного часу зазнав певних історичних змін і відображає особливості порубіжної спільноти, що послуговується традиційними кодами з певним набором знаків, символів» [17, с. 6].

Значна наукова увага концепту пограниччя приділена у працях польських дослідників: А. Садовського, А. Клоковської,

М. Щепанського, З. Круча, Ю. Хлебовчика, Г. Красовської. Однак кожен із них висвітлює пограниччя через призму власних дефініцій.

Польський учений А. Садовський вирізняє такі аспекти соціології пограниччя: просторовий (територія, яка знаходиться при границі або далеко від центру), суспільно-культурний (суспільно-культурний контакт у певному просторі між народами чи етнічними групами) і особисто-культурний (як ареал формування нової людини і культури). У свою чергу, дослідник українсько-польського пограниччя професор Г. Бабінський здійснив соціологічний аналіз етнічного пограниччя у географічному, історичному, політичному, етнічному, суспільному та культурному параметрах [22, с.226]. М. Зовчак з Варшавського університету визнає пограниччя більш придатною категорією для аналізу культури, ніж категорію «ідентичність». Дослідниця також підтримує М. Герцфельда з Гарвардського університету, за яким, пограниччя – це «певний фізичний простір, воно зобов'язує до чогось, що знаходиться «поміж» зони контакту, території, в якій розрив неперервності стає трохи розмитим, не таким гострим» [22, с. 227].

Відома дослідниця міжкультурної взаємодії А. Клосковська запропонувала такі дефініції :

- у вузькому розумінні пограниччя – територія, розташована між двома близькими етнічними чи регіональними просторами, яка характеризується етнічним чи національним «змішуванням»;

- у широкому розумінні пограниччя – це сусідство культур, взаємодія, яка виникає внаслідок шлюбів, міграції, контактів етнічної групи у просторі домінування іншої національної культури [7, с. 184].

Перехід від «уявлення до операціонального поняття» у трактуванні пограниччя здійснив український вчений В. Кочан. У дослідженні пограниччя як соціокультурного феномену він звертає увагу на такі особливості пограниччя, як: просторова обмеженість (регіональність); взаємодія етнокультурних спільнот; наявна лінія демаркації взаємодії спільнот на кордоні.

Найбільш евристичну, на нашу думку, типологію феномену «пограниччя» В. Кочан наводить у праці «Типологія пограниччя»:

- «перехідне» пограниччя – регіон активної культурної взаємодії, плавного переходу культурних ознак однієї культури в іншу;
- «стикове» пограниччя – область, що примикає до кордону між територіально сталими культурами;
- «фронтирне» пограниччя – регіон освоєння, колонізації території з іншим рівнем культурного розвитку [10, с. 166–167].

Отже, автор показує полісемічність явища пограниччя.

Очевидно, що культурне пограниччя можна визначати як *«зіткнення – конфлікт – стикання – сусідство – контакт культур»*. Форма співіснування культур на пограниччі зумовлюється як специфікою пограниччя, так і особливостями «міжлюдських реляцій» (формула Ю. Хлебовчик).

Характеризуючи «стикове пограниччя», С. Ульяш звертає увагу на особливості його культурних параметрів: культурні системи чіткі, між ними пролягає демаркаційна лінія; пограниччя характеризується двомовною генетичністю; мовно-етнічна спорідненість не сприяє виникненню зазначеної демаркаційної межі, наявна перехідна зона, де з часом виникає певний тип суспільства і культури [18, с. 11]. Учений аналізує феномен пограниччя як історик літератури, зосереджуючи увагу на релятивності культурних систем, наголошуючи на мовній спорідненості, яка визначає інтенсивність міжетнічних контактів.

За іншими критеріями диференціоє пограниччя М. Домбровська-Прадика. «Національні культури, яким властивий досвід пограничної онтології й периферійності», створюють своєрідні матриці. Першу зумовлює «свідомість периферійного суспільства». Ця «свідомість кордону» базується на культурній «автокреації віддаленої від центру оборонної стіни чи оточеної фортеці». На переконання авторки, спостерігається «специфічна авторефлексія», пов'язана із ситуацією пограниччя, що призводить до ксенофобного поділу простору на «свій»/ «чужий» [18, с. 12].

У другій – культурний полілог набуває мультикультурних цінностей, які є альтернативою офіційним домінуючим дискурсам «центру». Створюється «культурний образ пограниччя», що «експонує комплікації неоднозначної та суперечливої щоденності». За такої моделі пограниччя розглядається через «екзистенції звичайності», «автентичності особистісного буття», які призводять до

появи альтернативної ідентичності з характерною для неї *свідомістю пограниччя*. Дихотомія пограниччя, за М. Домбровською, «постійний вибір між замкненістю у світі ідеології ксенофобії та толерантністю щодо Іншого» [18, с. 12]. Отже, дослідниця є прибічником опозиційності понять, а тому доводить антиномічність самого поняття пограниччя. «Кордони культури» консервуються за допомогою механізмів, спрямованих на самозбереження її цілісності та самотності. Кордони культури визначають рівень «замкненості/відкритості» культурної системи нації.

Пограниччя в антропологічній теорії розглядається як простір, що визначається людиною, осмислюється та твориться носіями традиційної культури. Л. Хлестакова вважає, що незалежно від національності та віросповідання універсальним для всіх етнічних культур є сприйняття простору у категоріях «добрий–поганий», «небезпечний–безпечний». Вона наводить матриці, які визначають моделі цього простору :

- позиція особи, що знаходиться у центрі «свого» світу;
- наявність периферії, тобто віддаленої «зони відчуження»;
- наявна система розмежувань за лінією впливу «свого» та «чужого» [27, с. 74–75].

Важливою складовою цієї матриці є маркер «кордон/межа», у контексті з яким простір пограниччя розглядається у межах формули «центр–периферія», «свій–чужий», «внутрішній–зовнішній». Отже, кордон, поділяючи простір на сегменти, виконує такі функції: маркує ареал «сусідства з чужим», передбачає «непорушність межі» й, водночас, можливість/необхідність її подолання через призму «безпека – небезпека». Саме маркери протиставлення надають зонам пограниччя статусу «конфліктної зони», зони напруги за лінією «свій»/«чужий». Наприклад, усвідомлення власної етнічної чи релігійної відмінності, відчуття «культурної вищості» (формула Я. Рещинського) – джерело конфліктності в ареалах пограниччя. Протиріччя між представниками протилежних соціокультурних груп пограниччя, як вважає Л. Хлестакова, здебільшого зумовлені сталими стереотипами «упередженості/ворожості», ніж проявами несправедливості. «Почуття кривди», за нею, може стати «фрагментом генотипу», який впливає на поведінку «пограничної популяції» [27, с. 76].

Концептуалізує напрям історичної лімології у вітчизняній історії Я. Верменич. Вона зробила глибокий аналіз доробку сучасних дослідників щодо теоритичної лімології та міждисциплінарних підходів до питання прикордоння. Ми солідарні із авторкою, яка визнає термінологічну неусталеність понятійного апарату, зокрема «пограниччя», «прикордоння», «порубіжність». Заслуговує на увагу твердження Я. Верменич, що еволюція транскордонних відносин на українському пограниччі йде у напрямі від «відчуження» до інтеграції, ліквідації бар'єрів і упереджень [4, с. 48].

Важливим сегментом «кордонної» проблеми є статус погранич. Здебільшого пограниччя цікавить дослідників як ареал «інтенсивної концентрації соціально-психологічної енергії» (формула В. Кравченка). У дослідженнях В. Боечка, О. Бойко, С. Леп'явка, В. Маслійчука питання специфіки порубіжних територій, особливостей формування самосвідомості «людини прикордоння» на українських теренах розглядається у контексті із еволюцією соціально-політичних орієнтирів попередніх століть.

На переосмислення значення кордонів у соціальному просторі справляють вплив реалії глобалізації та інтеграції. Прикордонні регіони та порубіжні території розглядаються як периферія країни. Парадокс полягає в тому, що сучасні кордони, які розділяють держави, перетворюють прикордоння у «центри особливих регіонів», де породжуються нові форми солідарності.

У контексті «переокреслення пострадянського простору» і новітнього «кордонотворення» розглядає пограниччя Т. Журженко. В праці «Від прикордонних земель до земель із кордонами. Геополітика ідентичності у пострадянській Україні» вона досліджує українське пограниччя як у зв'язку з ідеологією політичних акторів, так і пересічних громадян. На її переконання, національні кордони «збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, наративної переконливості». Наприклад, «українсько-російському пограниччю явно бракує символічної ваги». У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших» [5, с.71]. Отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, «слов'янською», «пострадянською».

Т. Журженко чітко вказує, що сам українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемою національної ідентичності, набуває символічного сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу» [8, с. 11]. Як ніколи актуальними є висновки дослідниці щодо загроз з боку східного кордону: культурний та інформаційний впливи Росії, загроза лінгвістичній ідентичності в прикордонних зонах, економічна інтервенція, нелегальна міграція. На основі наявних небезпек прикордоння Т. Журженко доводить, що «специфіка формування національної ідентичності в Україні потребує дистанціювання від Росії» [8, с. 11].

Через призму формування дискурсів локальної і національної ідентичностей пограниччя досліджує історію Харкова і Слобожанщини В. Кравченко. У рамках спільного білорусько-українсько-молдавського проекту «Соціальні трансформації у Пограниччі» він зробив спробу подивитися на Слобожанщину не як на «степову окраїну Московської держави» і не як на «бліду тінь Гетьманщини», а як на унікальний пограничний простір, на якому зустрічалися, народжувалися і взаємодіяли конкуруючі і навіть взаємовиключні дискурси й ідентичності [4, с. 72]. У цей контекст майстерно вплетена еволюція інтелектуального «освоєння» регіону і його центру – Харкова, історія їх «уявлення», ментального картографування й репрезентації в наукових наративах і в публічному просторі. В. Кравченко продовжує традицію, що склалася в останні роки на основі «культурної (гуманітарної) географії» [12]. У своїх історіографічних за змістом працях він також розглядає проблему «жорстких» і «м'яких» кордонів у контексті «двох Україн». Він наголошує на тому, що символічний кордон, який ділить нашу країну на дві умовні спільноти, «не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним. Його можна знайти як на Заході, так і на Сході країни, в будь-якому місті й селі». Він зробив висновок, який пояснює причини ціннісного розколу українського суспільства: «кордон» – у головах людей».

Чинник «внутрішнього кордону» невід'ємно пов'язаний із феноменом пограниччя. Кордон, зазначає О. Шевчук, «можна окреслити як місце найбільш віддалене від центру, а отже, від місця святого для культури (або людини, для якої центр – це дім, домашнє вогнище)». Подібне віддалення «спричинює наростаюче відчуття непевності у зоні кордону». Водночас, наявність кордонів

означає можливість їх подолання та співпраці, саме тому жоден кордон не можна вважати ані цілком замкнутими, ані цілком відкритим. Перетинання кордону, за О. Шевчуком, дійство знакове та значуще, це розширення меж світогляду, духовне збагачення і розвиток. Подолання ліній розмежування «завжди таїть у собі поступ вперед» [25, с. 87]. Отже, пограниччя – це своєрідний коридор, де відбувається плавний «перехід від однієї культури до іншої, де культури долають власні упередження та стереотипи».

Пограниччя, як соціокультурний субрегіон, поєднує групи з відмінними світоглядними принципами, відмінними культурними традиціями і віросповіданням. У цьому контексті В. Кочан звертає увагу на те, що культура пограниччя розкривається через взаємодію соціокультурних спільнот. Соціуми прийшли до розуміння того, що існування в координатах «свій – чужий» не приведе до порозуміння з «іншими». З одного боку, пограниччя відкрите до сприйняття та наближення до іншої культури. З другого, прикордонний простір є своєрідним «консерватором культури» [11, с. 4–5].

Дослідниця І. Олюніна в роботі «Досвід вивчення Білоруського Полісся у польській історіографії» слушно зазначає: «Прикордонні регіони з часом акумулюють культурний і соціальний досвід декількох традицій. Вони консервують цей досвід і формують манеру взаємин з навколишнім світом. Будь-які зміни соціального, економічного, культурного плану відбуваються тут із великими труднощами, набуваючи неповторної специфіки, коли вже до наявних традицій додаються нові, неспроможні цілком витіснити або замінити старі» [13, с. 145].

Ми погоджуємося з висновками, що пограниччя відіграє надзвичайно важливі функції: накопичення, збереження і розвитку. З одного боку, культура, також завдячуючи пограниччю, збагачується та розвивається, набуває нових для себе рис. А з іншого боку – на пограниччі спостерігається «збереження ідентичності та власної культурної самостійності» [25, с. 89].

Однією із особливостей пограниччя є власне сприйняття «чужого». Якщо для культурно споріднених територій «чужий» – явище повсякденне, то для пограниччя «чужий» – сталий маркер взаємодії. У прикордонній культурі «чужий» з «зовнішнього іншого» перетворюється на «внутрішнього іншого». Чужий має

риси маргінальної особи, яка «здійснює спеціальну ідентичність» у пограниччі. Це підтверджує існування в білоруській культурі феномену «тутешності». Поняття «тутешності» є своєрідним маркером у формуванні національної ідентичності, ланкою в ланцюгу «литвин» – «тутешній» – «білорус» [11, с. 131]. На пограниччі існує певний захисний механізм, який зберігає першооснови оригінальної культури народу, породжуючи феномен культурної взаємодії «розвиваючи – зберігати» (формула О. Шевчука).

Спільноти, що живуть на пограниччі, водночас є самодостатніми й інтровертними. Іноді це приводить до того, що будь-які впливи ззовні сприймаються як неприйнятні. Досліджуючи особливості регіональної ідентичності Донбасу, Б. Бахтеев стверджує, що будь-які спроби інтеграції його мешканців у загальноукраїнську культуру проходять із труднощами. Він пише: «Мешканці регіону усвідомлюють його частиною України – принаймні номінальною, але разом з тим вони протиставляють його «сільській Україні». Усвідомлення окремоті Донбасу, його особливості – то і є підвалини регіонального патріотизму. «Ані Україна, ані Росія», «...ланцюг, що нерозривно поєднує Україну та Росію...», – такою, згідно з регіональною ідеологією, є місія Донбасу» [25, с. 90].

Власне, зважаючи на те, що соціум пограниччя творить власну систему культурних кодів, він утворює єдиний культурний простір пограничного регіону. Це формує, за О. Шевчуком, «своєрідний регіональний патріотизм, який часом може бути сильнішим, ніж патріотизм до країни, громадянином якої є та чи інша особистість» [25, с. 91]. Такі особливості соціокультурної матриці пограниччя можуть призводити до зіткнення «основоположних цінностей етносу», негативної міфологізації «інших», створювати пастки ціннісних розмежувань. Ці чинники здатні розколоти соціокультурний простір країни, в територіальних межах якої існує субрегіон пограниччя.

Висновок. Аналіз пограниччя як об'єкта дослідження гуманітарних наук показує, що пограниччя – багатогранне явище з оригінальною мозаїкою соціокультурної взаємодії, неймовірною і неповторною можливістю бути «місцем зустрічі» матриць соціокультурних цінностей, іноді абсолютно протилежних. На цій основі вимальовується нове бачення пограниччя як ареалу буття і

простору з власною динамікою розвитку, ресурсами взаємопливів. У його (пограниччя – *Авт.*) межах формуються особливі типи ідентичності та переважає локальна свідомість. Водночас пограниччя – особливий соціокультурний простір контактів і прикордонних трансформаційних процесів. Це диктує необхідність уваги до проблеми пограниччя у політологічних дослідженнях.

1. Беспмятных Н. Границы и пограничья в социальной теории: понятия и направления исследований / Н. Беспмятных // Социология. – 2008. – № 3. – С. 44–50.

2. Бреский О. От транзитологии к теории Пограничья / О. Бреский, О. Бреская. – Вильнюс, 2008. – 336 с.

3. Винарчук Т. Національний контекст теорії фронтиру в українській історіографії / Т. Винарчук // Наукові записки Запорізького нац. ун-ту. – 2013. – Вип. XXXVI. – С. 211–217.

4. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 29–48.

5. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 67–90.

6. Водотика Т. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики / Т. Водотика // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 101–114.

7. Гвоздецька Б. Поняття простору в соціологічній теорії / Б. Гвоздецька // Нова парадигма. – Київ: Нац. пед ун-т імені М. Драгоманова, 2009. – Вип. 91. – С. 182–188.

8. Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт [Електронний ресурс] / Т. Журженко // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 8–9. Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

9. Кочан В. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. / В. Кочан // Вестник СевГТУ. – Философия. – 2008. – Вып. 86. – С.70–73.

10. Кочан В. Типология пограничья / В. Кочан // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 124. – С. 165–168.

11. Кочан В. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі / В. Кочан: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філос. наук. – Сімферополь, 2008. – 20 с.

12. Кравченко В. Харків / Харьков: столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
13. Олюніна І. Досвід вивчення Білоруського Полісся в польській історіографії / І. Олюніна // Схід–Захід: історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 145–152.
14. Рикер П. Я – сам как другой / П. Рикер; [пер. с франц]. – М.: Издательство гуманитарной лит-ры, 2008. – 416 с.
15. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань : Б-ка ж-ла «Ab imperio», 2004. – С. 199–222.
16. Сухомлинов О. Амбівалентність поняття пограниччя (на прикладі Кресів) / О. Сухомлинов // Київські полоністичні студії. Європейський вимір української полоністики. – К., 2007. – Т. IX. – С. 301–307.
17. Сухомлинов О. Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя ХХ ст. / О. Сухомлинов. – Донецьк : Ландон–ХХІ, 2012. – 376 с.
18. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему / О. Сухомлинов. – Донецьк: Тов. «Юго-Восток Лтд.», 2008. – 212 с.
19. Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії / Ф. Тернер // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – № 18. – С. 11–46.
20. Фісун О. Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції [Електронний ресурс] / О. Фісун // Україно-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.
21. Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – № 18. – С. 47–77.
22. Чмелик Р. Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій / Р. Чмелик // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – С. 223–228.
23. Чорновол І. Теорія компаративних фронтів / І. Чорновол // Регіональна історія України. – 2009. – Вип. 3. – С. 41–65.
24. Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру / І. Чорновол // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 77–100.
25. Шевчук О. Пограниччя як соціокультурне явище / О. Шевчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2010. – Вип. 6. – С. 87–94.
26. Хлестакова Л. Полиэтничность культурного пространства города Харькова: в контексте идей Пограничья / Л. Хлестакова // «Воображая Пограничье»: итоги (2003–2005). – Минск, 2006.
27. Lamont M. The Study of Boundaries in the Social Sciences / M. Lamont, V. Molnar // Annual Review of Sociology. – 2002. – 167–195 p.